

KELEMEN JÁNOS

AZ EMBER FILOZÓFIAI PROBLÉMÁI AZ 1945 UTÁNI OLASZ REGÉNYBEN

Az utóbbi ikökben hazánkban és más népi demokratikus országokban lefolyt viták lezáratlanságuk ellenére is bizonyítják, hogy — ha nincs is szükség a külön filozófiai diszciplína értelmében vett „filozófiai antropológiára” — szükség van az ember filozófiai problémáival összefüggő kérdések (az ember lényege, természete, filozófiai fogalma, elidegenedés stb.) bizonyos fokig szisztematizált tárgyalására. Ilyen szükséglet kielégítésére íródott legutóbb Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”* c. könyve,¹ mely főleg a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ra támaszkodva összefoglalja a témával kapcsolatos problémákat, s pozitív eredményként értékelhető megállapításain túl a további kutatások számára jó alap lehet.

Ám az „antropológia” gyűjtőnévvel összefoglalt kérdéskomplexumban nem elég csupán a problémákat logikailag tárgyaló művektől előrelépést várni, vagy attól, hogy tisztázzuk a marxi kiindulópontokat. Szükség van a történelmi tárgyalásmódra is, mégpedig nem csupán filozófiatörténeti értelemben, hanem olyan vonatkozásban is, hogy megvizsgáljuk, hogyan fejlődtek ki, merültek fel a témába vágó kérdések az ideológiai felépítmény különböző szintjein, s milyen hangsúlyt kaptak különböző társadalmi-történelmi körülmények között. Ilyenfajta tárgyalásra történik kísérlet e tanulmány keretei között.

Az olasz társadalomnak egy adott történelmi pillanatban, az Ellenállás és a háború utáni korszak éveiben kialakult helyzetét szeretnénk a fentebbi szempontból — mindenekelőtt a szépirodalmi alkotások dokumentumainak tükrében — megvizsgálni. Itt azonnal tisztázni kell, mennyiben tekinthetők a szépirodalmi alkotások egyben elméleti dokumentumoknak, filozófiai általánosítások alapjául szolgáló tényeknek. A filozófia nem egyszer jelentkezett szépirodalmi köntösben — elég a jelenkori áramlatok közül az egzisztencializmusra utalni. De nemcsak — s nem is elsősorban — az ilyen jellegű műveket tekintjük forrásoknak. A marxista filozófusok egyetértenek abban, hogy a filozófia nem valamiféle tudományok tudománya, hanem egyéb funkciói mellett a köznapi gondolkodással is széles fronton érintkezik, abból is meríti anyagát. A művészetekről, elsősorban az irodalomról szintén elmondható a köznapi gondolkodással, fogalomrendszerrel való hasonló érintkezés. Egyrészt ezen az alapon, másrészt a műalkotás és az objektív valóság közötti, a művészi tükrözés törvényei által megszabott viszony alapján, valamint abból következőleg, hogy minden műalkotás így vagy úgy tartalmazza a kor ideológiai viszonyainak bizonyos oldalait is, az irodalmi dokumentumok filozófiai elemzése hasznos — nem egyszer nélkülözhetetlen — egy korszak ideológiai viszonyainak pontos feltérképezéséhez, a filozófiai elvek, elméletek történelmi gyökereinek feltárásához.

¹ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Bp. 1967, Akadémiai Kiadó.

I.

AZ EMBER PROBLÉMÁJA ÉS A MUNKÁSMOZGALOM

Az ember problémája szorosan kapcsolódik a filozófia alapkérdéséhez, így egyetlen filozófia sem térhetett ki az elől, hogy megválaszolja, mi az ember.² Mégis, egyes korokban viszonylag másodlagos probléma volt ez, míg más korokban parancsolóan az érdeklődés homlokterébe nyomult. Ez főként a nagy korfordulók idején történt meg, amikor a történelmi változások sok individuum életében közvetlenül, gyorsan éreztették hatásukat, s viszonylag nagy tömegek váltak *tudatosan* a történelmi cselekvésnek, a társadalom alakításának részesévé. Ilyenkor az individuumok széles köre ismerte fel, hogy az ember lényegéhez hozzátartozik, hogy képes megváltoztatni a társadalmi viszonyokat, azokat a körülményeket, amelyekben él. Ez volt a bázisa annak, hogy az ember lényegének vizsgálata az adott korszakok filozófiájában is centrális problémává váljon.

A polgárságnak a történelem színpadára lépése így adott lehetőséget Olaszországban a humanizmus kibontakozására. A munkásosztálynak a szocializmusért való harca során ismét a filozófia centrális kérdésévé válik az ember problémája: maga a történelmi materializmus bizonyos szempontból tekinthető az emberről szóló filozófiai tanításnak. Természetesen a munkásosztály objektív helyzetében bekövetkezett pozitív vagy negatív változások módosíthatják így vagy úgy a különböző kérdések fontosságát, s a marxizmuson s a vele opponáló polgári filozófiákon belül is növelhetik vagy csökkenthetik az ember problémájának jelentőségét. Magának a munkásmozgalomnak mindenkori helyzete befolyásolja általában az ember helyzetét, az elidegenedés jelenségének előtérbe kerülését vagy viszonylagos háttérbe szorítását, és a problémának a különböző osztályok ideológiájában, s a különböző ideológiai felépítményekben, a filozófiában, művészetekben stb. való jelentkezését. Ugyanis, ahogy a kapitalizmus Marx által feltárt gazdasági törvényszerűségei (érték-törvény stb.) csak egy vegytiszta kapitalizmusban érvényesülnek teljesen (például abban az esetben, ha eltekintünk a munkásosztály szervezett harcától, mely e törvények érvényesülésével szemben hat), úgy az elidegenedés is csak tendenciaszerűen jelentkezik, mert a munkásosztály gazdasági, politikai és ideológiai harca, mely az elnyomottakat bevonja saját sorsuk tudatos alakításába, csökkenti a jelenség hatókörét. Ezt megfigyelhetjük olyan forradalmi helyzetben, melyet az olasz és francia ellenállási mozgalom eredményezett. A II. világháború, a fasizmus ellen kibontakozó széleskörű népi ellenállás, a szocializmus világméretű előretörése, a tudományos-technikai forradalom vetették fel a legújabbkori történelemben, s tartják állandóan felszínen, az érdeklődés homlokterében az ember filozófiai kérdését, az emberprobléma filozófiai megválaszolásának igényét. Ez a kérdés a kapitalista országokban — főleg Olaszországban és Franciaországban — sajátosan jelentkezik, más hangsúlyt kap az Ellenállás éveiben, az 1945—48 közötti forradalmi helyzettel terhes években, s végül 1948 után, amikor a monopolkapitalista osztály hatalma újból megszilárdult. E hangsúlyeltolódásokat érzékenyen követte nyomon a korszak olasz és francia irodalma.

² Gramsci ezt a filozófia legfontosabb feladatának tartotta. (Vö. Antonio Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Bp. 1965, Kossuth Könyvkiadó. 47. l.)

II.

A NEOREALIZMUS EMBERKÉPE

Olaszországban a Komintern VII. kongresszusa szellemének megfelelően a 30-as évek második felétől kezdve kialakulóban volt az antifasiszta nemzeti egység, mely a fegyveres ellenállás éveiben (1943—45) magában foglalta a munkásosztályon kívül a parasztság, az értelmiség, a kispolgárság széles rétegeit, s kifejeződött a kommuniszták, szocialisták, kereszténydemokraták s más pártok és csoportosulások (Akció Párt, Szabadság és Igazság Mozgalom) szövetségében. A társadalom életének ilyen helyzete, melyben az emberek többségének életbevágó érdeke ideiglenesen egybeesett, s parancsolóan írta elő a közös cselekvés szükségességét, az ideológiai felépítményben újfajta humanizmust, az emberről alkotott új, a marxizmus gondolatoknak is megközelítően megfelelő felfogást hívott életre, mivel az emberek közötti új viszony lehetősége és szükségszerűsége alakult ki, melyhez mintát a dolgozó osztályok szolidaritása adott. Ennek kifejezője a megújuló olasz irodalom volt. A neorealizmus, mely a háború utáni években filmben és regényben meghódította a világot, e humanizmus jegyében született meg, nemcsak a fasizmussal, de a hagyományos polgári humanizmussal is polemizálva. A neorealizmus emberfelfogása, ha helyenként absztrakt is, de mindenképpen népi volt. Ha helyenként absztraktan is fogta fel a népet (ami polgári ballasztjaiból adódott), a népben, az elnyomott osztályok tulajdonságaiban találta meg, vagy vélte megtalálni az ember lényegét (ez fejeződik ki például Vittorini ellenállási regényének címében: *Uomini e no*³). Az új olasz irodalom kezdetét nem formai jegyek, hanem épp e szellemiség alapján, Vittorini: *Szicíliai beszélgetés*⁴ c. művében jelölhetjük meg, mely a „megbántott világ”, a déli nyomor, a primitív körülmények között élő déli szegénység bemutatásával alkot meg egy új emberképet.

De Vittorininek már a *Szicíliai beszélgetés* előtt írt fiatalkori regényeire az embernek mint embernek középpontba állítása, a problémának egyben teoretikus s nemcsak művészi igényű megvilágítása jellemző. A *vörös szegfű* hőse az emberi jogok új kódexét követeli, mely lehetőséget adna az embernek legjobb képességei realizálására, s mely az emberi személyiségnek nemcsak egy oldalát tartaná szem előtt (a gazdaságát), hanem egész természetét: „Társadalmunk úgy van megszervezve, mintha az emberi érzelmek nem léteznének... gondolatok a polgári törvénykönyvre. Abban az ember csak mint tulajdonos számít. A családban, a polgári életben, tehát felebarátaival való minden viszonyában, a törvények annyiban veszik számításba az embert, amennyiben javak hordozója...”⁵

A *Szicíliai beszélgetés*-ben az elidegenedés, mint a szegények jogfosztottsága, a „világ megbántása” jelenik meg. A tétel, hogy a világot csak a magány legyőzésével, a szolidaritáson alapuló új emberi kapcsolatok kialakításával lehet kiengesztelni, még elvontan fogalmazódik meg: „Mindenki magáért szenved, de nem a megbántott világért, s így a világ továbbra is megbántva marad”⁶. De ettől kezdve maga Vittorini s a többi neorealista (főleg szocialista) író egyre egzaktabban, a történelmi körülményeknek egyre megfelelőbben veti fel a problémát.

³ Elio Vittorini: *Uomini e no*. Milano, 1945, Bompiani. (Magyarul: *Ember és farkasok*.)

— E. Vittorini: *A vörös szegfű*. Három kisregény. Bp. 1965, Európa könyvkiadó.)

⁴ Elio Vittorini: *Conversazione in Sicilia*. Milano, 1941, Bompiani.

⁵ Elio Vittorini: *Il garofano rosso* Milano, 1948. Mondadori. 217. l.

⁶ Elio Vittorini: *Conversazione in Sicilia*. Id. kiad. 196. l.

III.

AZ ÚJ OLASZ REGÉNY ÉS A HÁBORÚ

A II. világháború kitörése gyorsítja az elemzett tendenciát, s az ember helyzetével kapcsolatban újabb etikai-filozófiai problémákat szül. Hogy az individuumok millióinak állandó, közvetlen létbizonytalansága, az értelmetlen halál, a helytállás, az egyéni és kollektív felelősséget, választást követelő szituációk millió példája milyen következményekkel járt, hogyan tükröződött az egyes osztályok tudatában, részben a háború éveiben, részben közvetlenül a háború után született írások dokumentálják. Itt utalni kell a háború morális értékelésével kapcsolatos néhány állásfoglalásra. A kispolgári értelmiségiek — azok is, akik eljutottak a munkásmozgalomig, a Kommunista Párt soraiban való aktív harci — a maguk történelmietlen-absztrakt kiindulópontja alapján elítélik, de morális szempontból felszabadítónak tartják a háborút. Őket a magányból, a kispolgári elszigeteltségből valóban e kataklizma ragadta ki s juttatta el a méltó emberi feladatok vállalásáig, az igazi, az ember társadalmi integrálódását jelentő kapcsolatok felfedezéséig, de hibásan abszolutizálva úgy vélik, ehhez általában a háború megrázkódtatása volt szükséges; nem veszik figyelembe, hogy a szolidaritás, mint proletárszolidaritás, az ember lényegének realizálásáért folyó harcban kifejlődött viszony, már megvolt előbb, mint a munkásosztály kapitalizmus ellen folytatott küzdelmének egyik legfőbb, szükségszerű tartalma. Ezért olvashatjuk Petroni börtönaplójában (*Il mondo è una prigionia*) a következő sorokat: „Íme, életemnek, melyről mindig azt hittem, hogy egyedül engem érint, melyről azt hittem, hogy szinte minden aktusában bensőségesen és magányosan fejlődik ki, volt egy jelentése, mely életemet a mások életéhez kötötte; az én belső és partikuláris lázadásom az ellenséges világ által állandóan elnyomott tiltakozás volt, mely akkor talált utat magának, amikor a közös szenvedések, a morális csapások kitörtek szívből, hogy sokakkal azonosuljanak. A háború tehát szükséges volt.”⁷

Pavese, aki 1945-től az Olasz Kommunista Párt tagjaként nemcsak mint író, de mint publicista is sokat tett az olasz szocialista irodalomért, s a párt ideológiájának népszerűsítéséért, 1940-ben hasonló hangon ír a háborúról: „A háború realitása ezt az egyszerű gondolatot sugallja: nem fáj meghalni, amikor annyian halnak meg. A háborúból születik az összetartozás érzése. Isten hozta.”⁸

A fasizmus alatti évek és a háború élményeit, valamint az akkor kialakult társadalmi pszichikumot tükröző irodalom egy része, amikor az egyszerű, sokszor egészen primitív körülmények közt élő emberek, főleg Dél-Olaszország, Szicília parasztjai felé fordul, az ember integritásának helyreállítását különös úton képzei el. Az elidegenedés okát általában nem a kapitalista termelési módban s az osztálytársadalmak viszonyaiban, hanem a nagyvárosok erkölcsrömbölő hatásában, az embert a természettől elfordító életformában látja. Ez a fajta irodalom szembeállítja a falut és várost, a természetet és a modern embert úgy, hogy ez a szembeállítás egyúttal az erkölcsi jó és erkölcsi rossz polarizálását is jelenti. (Lásd: Visconti: *Rocco és fivérei* c. filmje.) E mögött az álláspont mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy az ember első-sorban természeti lény, amiből szükségszerűen adódik, hogy az ember emberi lényegének megvalósítását nem a társadalmi viszonyok megváltoztatásával, a szocializmusért való harccal, hanem a leglemibb természeti igények kielégítésével, a legprimitívebb emberi funkciók biztosításával képzelik elérni. Annak az irodalomnak, mely ilyen alapon hirdeti az emberi szolidaritás lehetőségét, de egyben a háborúnak azt

⁷ Giuglielmo Petroni: *Il mondo è una prigionia*. Milano, 1949, Mondadori. 122—123. l.

⁸ Cesare Pavese: *Il mestiere di vivere*. Torino, 1952, Einaudi. Az 1940. jun. 5-én kelt feljegyzés.

a szerepét is láttatja, mely az embert legelemibb funkcióira redukálja, jellemző példája Rigoni Stern: *Az őrmester a hóban* c. regénye. Ennek a szovjet fronton játszódó regénynek eszmeileg központi jelentőségű jelenetében az ellenséges katonák meghajolnak az éhség ösztöne előtt, s a természeti szükségletek közösségének e megnyilvánulása ad reményt az írónak arra, hogy a humanizmus eszméje egyszer győzedelmeskedni fog. Egy jelenet azt írja le, hogy olasz katonák élelemért törnek be egy parasztcsaládroz. Partizánok lepik meg az olaszokat, de látva állati éhségüket, hagyják enni őket, amiből következik a prófécia: „Ha ez megtörtént egyszer, újra megtörténhet... megtörténhet számtalan más emberrel, szokássá, életmóddá válhat.”⁹

IV.

ELLENÁLLÁS ÉS HUMANIZMUS

1943-tól több százezer partizán folytat fegyveres harcot a fasiszta diktatúra és a német megszállók ellen. Ez a harc széles nemzeti egység alapján indult meg, amelynek vezető ereje — más pártoktól is elismerve — az Olasz Kommunista Párt volt. A dolgozók tömegeinek nyílt így alkalom a történelem alakításában közvetlenül, egyénileg részt venni, azzal a perspektívával, hogy az ellenállási mozgalom a szocialista átalakulásba torkollik. Az ember helyzete, az ember lényegének megvalósulása vagy pedig elidegenedése, a társadalmi termelésben elfoglalt hely függvénye. A politikai harc különböző formái, mivel a társadalom gazdasági életével, a termeléssel közvetlenül összefüggésben vannak, szintén kihatnak általában az ember helyzetére. Az imperialista háborúban fronton harcoló, vagy hadiüzemben dolgoztatott munkás az elidegenedés maximális fokán áll, de az osztályharcot fegyveresen vívó munkás azon az úton van, hogy megvalósítsa saját emberi lényegét, hisz éppen e harcban teszi magáévá a tőle elidegenedett tárgyi világot, hozza létre magát, mint szabad, univerzális, természeti és társadalmi lényt. Ezért a partizánháborúról beszámoló irodalom ebben az irányban szélesíti a humanizmus Vittorini által felvetett témáját, s a későbbi, főleg 1948 utáni művekkel ellentétben még csak elvétve jut hely az elidegenedés ábrázolásának.

Szintén Vittorini regénye, az *Emberek és farkasok* (Uomini e no) áll e humanista ihletettségű ellenállási irodalom élén. Vittorini az antifasiszta harcot elsősorban morális jellegűnek tartja, egyáltalán az új társadalom megvalósítása nála nem a kapitalizmus belső törvényszerűségeiből következő fejlettségi szintje a társadalomnak, hanem morális szükségyszerűség, mint Togliattival folytatott polémiája is enged következtetni.¹⁰ Az ember meghatározása heterogén, főleg fizikai és morális állapotokat jelölő fogalmakkal, mintsem filozófiailag is kielégítő kategóriákkal történik. Folytatódik a világ és az ember megbántottságának témája: „Azt mondjuk, az ember. És azokra gondolunk, akik elesnek, akik sírnak és éheznek, akik fáznak, akik betegek, és akiket üldöznek, akiket megölnék. A vele szemben elkövetett bántásra és méltóságára gondolunk. Mindarra, amit benne megbántottak és ami megvolt benne, hogy boldoggá tegye. Ez az ember.”¹¹ A szerelem, férfi és nő viszonya

⁹ Mario Rigoni Stern: *Il sergente nella neve*, Torino, 1954, Einaudi. 138. l.

¹⁰ Lásd a *Politecnico* hasábjain a kultúra és a politika funkciójáról lefolyt vitát. Itt Vittorini többek között ezt írja: Nem ideológiai okokból iratkoztam be az Olasz Kommunista Pártba... nem egy filozófiához csatlakoztam, amikor pártunkba beléptem. Egy harchoz és az emberekhez csatlakoztam. (Vö. *Il Politecnico*, antologia critica. Milano, 1960. Lerici. 165—166. l.)

¹¹ Elio Vittorini: *Uomini e no* Id. kiad. 177. l.

így kap helyet, mint a humanizmus, az emberért folytatott harc része és próbaköve. A boldogság e témával összefüggésben nyer társadalmi értelmet, mert az ellenállási mozgalom célját fejezi ki: „Egy férfinak kell, hogy legyen társa. Annál inkább, ha közénk tartozik. Boldognak kell lennie. Mit tudhatunk arról, mi kell az embernek, ha magunk nem vagyunk boldogok? Ezért harcolunk. Hogy az emberek boldogok legyenek.”¹² Az idézett passzus kifejezi, illusztrálja a marxista etika egyik alapgondolatát. Nem adja ugyan a boldogság kategóriájának filozófiai meghatározását, de művészi képbe sűrítve annak filozófiai tartalmát ábrázolja. A boldogság, mely mint életérzés, az individuumhoz kötődik, végsősoron nem individuális tartalmat hordoz — ez a marxista etika idevonatkozó tételeinek kiindulópontja. Ez egyébként deduktív úton is levezethető a történelmi materializmus azon Marx által megfogalmazott tételéből, hogy az ember (individuum) nem más, mint társadalmi viszonyainak összessége. De a marxista etika ennél tovább is megy, tudniillik levonja a megfelelő következtetéseket. Elveti az aszkézist, az individuum boldogságát a társadalmi harc céljának fogja fel, de úgy, hogy az individuum boldogsága magát ezt a harcot szolgálja. Azt, hogy ezt az elvet felismerte és ábrázolta, Vittorini idézett regénye legmaradandóbb értékének kell látnunk.

V.

PAVESE ÉS AZ ELLENÁLLÁSTÓL AZ OLASZ MONOPOLKAPITALIZMUS MEGSZILÁRDULÁSÁIG TERJEDŐ KORSZAK EMBERKÉPE

Cesare Pavese-nek, a háború utáni olasz irodalom kulcsegyéniségének életműve — regényei, filozófiai igényű elméleti-esztétikai munkássága, publicisztikája és naplója — fölött, annak nem elsősorban művészi értéke, hanem inkább művészi újdonságán átsugárzó tartalma, világnézeti jelentősége, filozófiai mondanivalója fölött, Európa-szerte folyik ma is a vita. Hatásának éppen az a titka, hogy a témánkba vágó problémák alkotják művei magvát: az ember helyzete, szerepe, perspektívája iránt rendkívül megnőtt érdeklődése, e vizsgált korszak eseményeire, s a társadalmi pszichikum megfelelő változásaira érzékenyen reagált. Dekadencia és progresszió közötti ingadozásában az Ellenállás és a Felszabadulás keltette remény, az 1945—46-os forradalmi fellendülés, majd a fasizmus elleni harcban kialakult nemzeti egység bomlása, a kapitalizmus megerősödése, s az elidegenedésnek e két jelenséggel párhuzamos újbóli előtérbe kerülése tükröződik. Az ember-probléma írásaiban komplexen, képi-művészi s fogalmi-gondolati ábrázolásban, etikai, történelmi megközelítésben jelenik meg, bár egyoldalúsága, hogy az elidegenedést s legyőzésének kísérletét főleg a kommunikáció lehetőségének vagy lehetetlenségének, a férfi és nő kapcsolatának, az ember és a természet viszonyának fényében vizsgálja.

1. A magány problémája

Minden regényhőse vívódik a magánnyal, mely néha az egzisztencializmus szubjektívizmusaival összhangban az ember életével eleve együttjáró, elháríthatatlan állapotnak, máskor a konkrét társadalmi viszonyok, az osztálytársadalmakban egymással szemben ható individuális érdekek által determinált helyzetnek tűnik. Hogy

¹² U. o. 87. l.

a magány-téma milyen színezetet nyer, abban is a vizsgált korszakban bekövetkező politikai, történelmi változások tükröződését láthatjuk.

Pavese egy 1939-es naplórészletében a magányt, mint az emberi élet központi problémáját tárgyalja. Mivel elvont metafizikai fogalomként kezeli, a vallással összefüggésben az istenhit pszichikai gyökerét fedezi fel benne: „A legnagyobb szerencsétlenség a magány, ez annyira igaz, hogy a legmagasabb vigasz — a vallás — abban áll, hogy az ember olyan társat talál, aki nem szedi rá, istent. Az egész élet problémája tehát ez: hogyan törjük meg saját magányunkat, hogyan érinkezzünk másokkal.”¹³ Egy 1940-es naplórészlet szerint pedig „aki nem tudja magát megmenteni, azt senki sem mentheti meg.”¹⁴ Figyelemreméltó, hogy 1945 körüli optimista megnyilatkozásaival szemben ez a mondat Pavese egyik utolsó regényében (*Tra donne sole* — Magányos nők között) — újra előfordul, kifejezve azt a magárahagyatottságot, mely az antagonisztikus társadalmakban s különösen az újra éledő kapitalizmusban minden individuumra ránehezedik. Marx az idézett pavesei mondattal ellentétben az emberiség emancipációjában látja minden egyes individuum „megmentülésének” előfeltételét, amikor arról ír, hogy „A proletáriátus... csak világtörténetileg létezhetik, mint ahogy akciója a kommunizmus egyáltalán csak mint ’világtörténelmi’ lét lehetséges: mint az egyének világtörténelmi léte, vagyis, mint az egyéneknek olyan léte, amely közvetlenül a világtörténelemmel kapcsolatos.”¹⁵ Pavese az individuum problémájának az egyetemességgel, a munkásmozgalommal mint egyetemes, világtörténelmi jelentőségű mozgalommal való összekötését csak publicisztikájában s részben az *Il compagno* (Az elvtárs) c. regényében képes megvalósítani, mint később utalunk rá.

2. „Visszatérés az emberhez”

Címében is a Felszabadulást követő korszak levegőjében lévő problémát fejezi ki Pavese-nek az *Unitá*-ban 1945-ben közölt cikke (*Visszatérés az emberhez*). Miközben a fasiszták jelszavával polemizál („a nép felé menni”), az olasz irodalomban Vittorini után most már teoretikusan is megfogalmazza annak az új humanizmusnak a lényegét, mely az antifasiszta ellenállási mozgalomban született: „...nem a nép felé megyünk. Mert már a nép vagyunk. Ha valami felé megyünk, az az ember. Mert ez az akadály, a héj, mit fel kell törnünk: az embernek — magunknak és másoknak a magányossága.”¹⁶ Pavese itt a magányt — mely annak a pszichikai állapotnak a kifejezése, melyben az individuum az elidegenedést önmaga számára felfogja, tudatosítja — reális úton képzelet feloldani. Népen kétség kívül a dolgozó osztályokat érti, azokat az osztályokat, melyeknek történelmi cselekvésében adva van az emberi totalitás kibontakozásának lehetősége. A velük való azonosság, érdekeik, céljaik magunkévá tétele, lépcsőfok a magány, szélesebb értelemben az elidegenedés pusztító következményeinek megszüntetésében, de ehhez többre van szükség: „visszatérni az emberhez”, vagyis részt venni tevékenyen a harcban, melynek során az ember „osztály-lényegből” általános lényeggé válik. A mondottak tovább konkretizálódnak a következőkben: „Tudjuk, hogy abban a társadalmi rétegben, melyet népek szokás nevezni, a nevetés hangosabb, a szenvedés előbb, a szó őszintébb..., mi mást jelent ez, ha nem azt, hogy a népben a magány már le van győzve, vagy azon az úton van, hogy legyőz-

¹³ Cesare Pavese: *Il mestiere di vivere*. Id. kiad. Az 1939. máj. 15-én kelt feljegyzés.

¹⁴ U. o. Az 1940. nov. 2-án kelt feljegyzés.

¹⁵ K. Marx—F. Engels: *A német ideológia*. Bp. 1952, Szikra Kiadó. 19. 1.

¹⁶ Cesare Pavese: *La letteratura americana e altri saggi*. Torino, 1953, Einaudi. A *Ritorno all'uomo* c. cikk.

zék?”¹⁷ Végül Pavese nem hagy kétséget aziránt, hogy „az emberhez való visszatérés”, az új humanizmus megvalósítása, mely egyet jelent a néppel való azonosulással, csak a szocializmusban lehetséges. A szocializmusban a munkamegosztás, a specializálódás nem az elidegenedés forrása, nem az ember integritása elleni merénylet, mert minden egyes ember olyan kultúrában gyökerezik, mely a saját munkájára való összpontosítás mellett lehetővé teszi a többiek munkájának megismerését, a részeknek és az egésznek áttekintését: „Hisszük, hogy... kialakulóban van az emberről való új felfogás. Arról az emberről való felfogás, aki technikailag specializálódott, de olyan társadalomban gyökerezik, melynek eszméje nem lehet más, mint minden egyes ember egyre nagyobb öntudata — ami minden egyes ember munkájának egyre nagyobb hatásfokát, de a többiek munkájának egyre nagyobb tudomásulvételét jelenti —, az új ember azon a fokon lesz, hogy saját kulturáját élje, vagyis higgyen benne, és elő tudja állítani a többiek számára is, nem elvontan, hanem az élet mindennapi és tevékeny cseréje által. Fölösleges mondani, hogy, ez az új társadalom a szocializmus...”¹⁸

3. Az ember és a determinizmus kérdése

Pavese, mint az Einaudi könyvkiadó munkatársa, tudományos igénnyel foglalkozott etnológiával, s e tudományon belül is szembetalálta magát az ember problémájával. Etnológiai ismeretei irodalmi alkotásaiban is jelentkeznek, leginkább *Dialoghi con Leuco* c. művében. Ez a könyv főleg a görög mitológia egyénien interpretált elemeire épülő, művészi formába öltöztetett, filozófiai jellegű dialógusokat foglal magában. Pavese a dialógusoknak egy gondolatilag összefüggő csoportjában a mágikus szemléletre épülő mítoszokat használja fel. Például *Az anya* c. dialógus mutat be egy olyan képet, melyben az ember a környező tárgyi világgal még egységben él, s amire éppen ezért a homeopátikus mágia jellemző (ha elpusztítunk egy tárgyat, amit azonosítunk egy személlyel, az illető személy is elpusztul). A dialógusnak erre a rétegére épül az ember determináltságának általános filozófiai problémája: a még természethez kötött, a természettől külön nem vált emberre jellemző autonómia-hiányt, ennek az embernek elsősorban külső, mintsem belső meghatározottságát, általános megfogalmazásban tárgyalja az író, kiterjeszti általában az emberre. A primitív emberre jellemző, az ember belső feltételeitől, a társadalommal való bonyolult kölcsönhatásban kifejlődött személyiségétől független külső determináltság, amit Pavese sorsnak nevez, az ember-problematika általa való megfogalmazásában fontos helyet kap. A dialógusban Meleagro élete egy fahasábhöz kötődik, amit Altea, Meleagro anyja, fia születésekor a tűzből ragadott ki, és később haragjában tűzbe vet vissza, hamuvá égetve ezzel fiát is. A fentebbi értelemben vett, mechanikus determinációt jelentő, sorsról szóló tétel itt így fogalmazódik meg: „Az életek örökre a fahasábban van... anyátok a tűzből ragadott ki, és ti már félig meg vagytok égve. És a szenvedély, amely végez veletek, az is az anyáé. Mi más vagytok, ha nem az ő húsa és vére?... Mindenkinék a húsában és vérében az anya van.”¹⁹

Az Ödipuszról szóló dialógusban (*La strada*) a sors már az ember autonómiára, szabadságra való törekvésével összevetve jelenik meg. Ödipusz a sors rabságába vetett ember: „Minden, amit teszek, sors.” Itt felmerül az a további kérdés, mi az emberi személyiség, ami nem oldható meg a külső determináció abszolútulként való tételezése,

¹⁷ U.o.

¹⁸ U. o.

¹⁹ Cesare Pavese: *Dialoghi con Leuco*. Torino, 1965, Einaudi. 58. l.

az ember önmeghatározottságának teljes elvetése alapján. Azt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban is kifejtett gondolatot, hogy az ember lényege többek közt a szabadság, a személyiség definiálásakor sem szabad elfeledni: „...az egyén nem egyszerűen csak a társadalmi viszonyok tükörképe, hanem saját maga terméke is... Tekintettel arra, hogy az ember nem örökli fájának képességeit, hanem tevékenységben elsajátítja azt (tehát nem létrejött, hanem kialakuló lény, alkotási folyamat), így önmaga meghatározásában maga is kiveszi a részét” — mondja helyesen Farkas Endre.²⁰ Bár az Ödipusz-történet gondolkörén, a sors hatalomként való elismerésén belül marad Pavese itt is, mint a *Dialoghi con Leuco* legtöbb dialógusában, lényegében ugyanezt a gondolatot adja Ödipusz szájába, ha csak óhajként, negatíve megfogalmazva is: „A legaljasabb és leggyávabb ember szeretnék lenni, csakhogy amit tettem, én akar-tam volna... Mi más még Ödipusz, mi más vagyunk mi mindannyian, ha a vérünk legitímusabb akaratáig létezett már minden, mielőtt megszülettünk volna, és minden ki volt mondva?”²¹

4. Férfi és nő kapcsolata

Az *elvtárs* c. regény az illegális munkásmozgalom éveit idézve egy kispolgárnak az osztályharc vállalásáig megtett útját ábrázolja. Pablo, a trafikos fia, barátja, Amelio példája nyomán jut el a mozgalomig. Amelio egy szerencsétlenség következtében megbénul, s ettől kezdve egyre inkább Pablo vállalja az ő szerepét. Az a lehetőség, hogy így állandóan Amelio-hoz mérheti magát, egy ideális emberi kapcsolat átélését, a szolidaritás, a közösséggel való azonosulás lehetőségét adja meg számára, és segíti abban is, hogy megszabadítsa a polgári tárgy- fetisizmustól: „Mit a só és a dohány. Amelio életét folytatni. Mindenki életét.”²² A munkáosztály helyzetének bemutatása és annak ábrázolása mellett, hogy konkrét társadalmi viszonyainak gazdagodásával hogyan teljesedik ki, gazdagodik az egyén, e regény emberképének is vannak problematikus pontjai. Ezek a férfi és a nő kapcsolatában, Pablo és a női főszereplő, Linda viszonyának ábrázolásában jelentkeznek. Férfi és nő egymáshoz való viszonyának bemutatása bármely művészi alkotásban próbaköve annak, hogy mennyire teljes az író humanizmusa, és annak a társadalomnak az embere, melyben az író él, mert „Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a fénynak a nőhöz való viszonya... Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő legegényibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.”²³ Pavese már egy versében megfogalmazta a következő gondolatot: „a nők nem számítanak”²⁴, s ez a gondolat most Lindával kapcsolatban visszatér. Pablo a szerencsétlenség után Amelio-tól hódítja el Lindát, s ez Pablo és Amelio barátságában nem azért nem zavaró körülmény, mert a személyes problémák az eszmei-politikai együvé-tartozással szemben háttérbe szorulnak, hanem azért, mert a nővel való emberi kapcsolatnak Pavese-nél általában morálisan és filozófiaiilag nincs jelentősége. „Többé nem okozott problémát nekem, hogy éppen Lindát vettem el tőle... megértettem, hogy a nők nem számítanak” — mondja Pablo.²⁵

A férfi és nő egymáshoz való viszonyának különböző aspektusai — szerelem, házasság, házasság válsága, szexualitás, erotika, prostitúció stb. — az ötvenes évek-

²⁰ Farkas Endre: *A marxista filozófia antropológiája*. Valóság 1966. 2. sz. 95. l.

²¹ Cesare Pavese: i. m. 74. l.

²² Cesare Pavese: *Il compagno*. Milano, 1960, Mondadori. 55. l.

²³ K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Bp. 1962, Kossuth Könyvkiadó. 68. l.

²⁴ Cesare Pavese: *Antenati*. In: *Lavorare stanca*. Torino, 1958, Einaudi. 13. l.

²⁵ Cesare Pavese: *Il compagno*. Id. kiad. 160. l.

től kezdve az olasz regény fő vonulatában központi helyet foglalnak el, s a korszak írói (Moravia, Buzzati) tudatosan az elidegenedés jelenségének vetületeként ábrázolják őket. Amikor Pavese a dolgozó osztályok tagjait szerepelteti, a szexualitás problémája úgy kerül előtérbe, hogy megmutatja, az osztálytársadalmak elnyomórító viszonyai között a forradalmi mozgalomban kiteljesedő egyén sem tudja kibontakoztatni az emberi lényegi erők totalitását, mert nem tudja realizálni „az embernek az emberhez való közvetlen, szükségszerű viszonyát” például a szerelemben (ld. Pablo). A szexualitás problémája Pavese polgári hőseinél pedig úgy jelentkezik, mint az önelidegenülésnek erre az osztályra speciálisan jellemző kerete, amely a szerelemre való képtelenségben s a szexuális élmények túlhajtott keresésében sűrítetten fejezi ki a valósággal való kontaktusra való általános képtelenséget. Ez figyelhető meg már az Ellenálásról szóló *Ház a domboldalon* c. regény kommunista-szimpatizáns értelmiségi főhősének esetében is (Corrado), akinek a szerelemben való alulmaradása egyenes következménye annak, hogy képtelen közösséget vállalni az emberekkel, a partizánháborúval; s ez lesz különösen jellemző az író utolsó regényeiben szereplő polgári figurákra (*Diavolo sulle colline*, *Tra donne sole*). E regényekre nem térünk ki, mert a bennük szereplő problematika — a megerősödő monopolkapitalizmus hatása az ember helyzetére, főleg a gazdag polgári rétegek tagjainak helyzetére — az ötvenes évektől kezdődően lesz tipikus, s legjellemzőbb kifejeződését Moravia művészetében találjuk.

5. Falu és város ellentéte, mint az elidegenedés jeltségének egyik aspektusa

Az ember helyzetét érintő problémák közül még egyre utalunk Pavese írói munkásságával kapcsolatban. A falu és város ellentéte, melynek ábrázolása a XX. század irodalmában jelentős helyet foglal el, az olasz irodalmon belül az ő műveiben válik leginkább központi jelentőségűvé s nyer leginkább filozófiai értelmet. Hősei általában faluról kerülnek városba, de nem tudnak beleilleszkedni a városi életbe, visszavágnak, s legtöbbször vissza is térnek falujukba, hogy a természetben, a gyermekkor tájain újraéljék gyermekkorukat, megtalálják elvesztett önmagukat. Ez az író legutolsó regényének a (*La luna e i falò* — 1950) fő témája. A vállalkozás kétes, mert miközben a vadonban a természettel való azonosulás lehetőségét kutatjuk, s a városi élet elvetésével egyben a bennünk rögződött társadalmi viszonyokat is elvetjük, emberi tartalmunktól fosztjuk meg önmagunkat. A Pavese-hősök kudarca, amit a nőhöz való viszonyuk dokumentál leginkább, ezt az emberi tartalomtól való „kiürülést” bizonyítja, ami arra utal, hogy az író falu és város ellentétbe állításával az ember kettéhasadásának tényét igyekszik megragadni, azt a tényt, amit a filozófia síkján Marx fogalmazott meg: „A város és falu ellentéte csak a magántulajdonon belül állhat fenn. Ez az ellentét legnyersebb kifejezése annak, hogy az egyén alá van vetve a munka megosztásának és ez az alávetettség az egyik embert korlátolt városi állattá, a másikat korlátolt falusi állattá teszi.”²⁶

²⁶ K. Marx—F. Engels: *A német ideológia*. Id. Kiad. 37. l.

VI.

MORAVIA: „AZ UNALOM” C. REGÉNYE MINT A POLGÁRI INDIVIDUUM ÖNELIDEGENEDÉSÉNEK ÁBRÁZOLÁSA

1. „A közönyösök” és „Az unalom”

Moravia terjedelmes munkássága főleg azt a torzulást dokumentálja, amelyet a modern kapitalizmus a burzsoázia különböző rétegeihez tartozó individuumok személyiségében hozott létre. Ennek a torzulásnak, a polgári individuum önelidegenedésének különböző neveket adott, melyek közül legjellemzőbb a legjelentősebb regényeit reprezentáló „közöny” és, „unalom”. *A közönyösök* és *Az unalom* c. regényei 30 év távolságban születtek egymástól, de problematikájuk ugyanaz, jelezve, hogy a polgárság 1960-ban megfigyelt, *Az unalom* hősenek, Dinonak személyében megjelent válsága az 1929-ben megjelent *A közönyösök* Michelejének problémájával lényegében azonos. A modern állammonopolista kapitalizmus az emberi személyiség olyan torzulását hozta magával, mint annak idején a fasizmus. Moravia fiatalkori és késői műve egymáshoz kapcsolódásának ez a társadalmi és filozófiai értelme, jelentősége.

Magában *Az unalom*-ban, abban a regényben, melyben az „unalom” a 60-as évek emberének lesz attiribútuma, idéződik úgy a fasizmus, mint olyan politikai rezsim, mely „rendszerre tette az incommunicabilitást”, egy „gigantikus, társadalmi unalom” kifejeződését: „az unalom, mely a dolgokkal való kapcsolatok hiánya, az egész fasizmus alatt benne volt magában a levegőben, amit az ember belélegzett.”²⁷

A közönyösök Michelejének helyzete, aki az idegen hatalmat, a mindent látszat-érdekké változtató polgári társadalmat képviselő Leo elleni lázadásában csak egy nevetségességbe fúló, groteszk tette képes (töltetlen pisztollyal támad a hugát elcsábító Leóra), a „közöny” mellett szintén az „unalom” szóval jellemezhető: „Nem létezett számára hit, őszinteség, tragikum, unalmán keresztül minden szánalmasnak, nevetségessnek, hamisnak tűnt.” A tragédia lehetetlensége, az érzelmek értékének elvesztése, Michele szemében nem más, mint a realitással való kontaktus elvesztése, az elidegenedés, a közöny, az unalom szimbóluma. Ő „az adekvát személy arra, hogy tükrözze a polgári egyén új helyzetét abban a pillanatban... amikor tudomásul veszi a krízist.”²⁸ A felismerés azonban nem vezet odáig, hogy a reális kivezető utat kutassa, csak arra elég, hogy a polgárság dekadencia előtti korszakát sóvárogja vissza, amikor „az emberek húsból és vérből voltak, és úgy gyökereztek a valóságban, mint fák a földben.” Az unalom, a közöny állapotát egy sor más, polgári környezetben játszódó regényében is ábrázolja az író egy-egy emberi kapcsolat (férj-feleség, szülő-gyermek) elemzésével összefüggésben (*L'amore coniugale*, *Le ambizioni sbagliate*, *La disubbidienza*, *Il disprezzo*), de elegendő, hogy a szintézist, *Az unalom* c. regényét vizsgáljuk részletesebben.

Ebben a műben összegeződnek az író eddigi munkásságának alapvető motívumai — szülő-gyermek viszony szekszuális kapcsolat, pénz — hogy az általa „unalom”-nak nevezett betegség természetrajzának leírásában egységes képpé álljanak össze. Meg kell jegyezni, hogy a szülő-gyermek és férj-feleség kapcsolat ábrázolása Moravia munkáiban csak a polgári hősök esetében jelentős az általunk tárgyalt kérdés szempontjából, ezért is tekintünk el a népi környezetben játszódó regényeitől (*La ciociara*, *La romana*, stb.).

²⁷ Alberto Moravia: *La noia*. Milano, 1965, Bompiani. 11. l.

²⁸ Edoardo Sanguineti: *Alberto Moravia*. Milano, 1962, Ugo Mursia. 35. l.

2. Az unalom, mint a valósággal való autentikus kapcsolatok hiánya

Dino számára az „unalom” mint az én és a dolgok, mint az én és a másik közötti autentikus kapcsolatok hiánya jelentkezik. Lássuk először anyjával való kapcsolatot: „Anyá és fia voltunk, de a kötelék, mely egyesített minket, nem a szeretet volt, hanem a pénz. Másrészt nem tudtam visszaautasítani ezt a köteléket, mert a visszaautasítás azt jelentette volna, hogy elutasítom a vér szerintit is... Így nem volt mit tenni: akarva, nem akarva gazdag voltam; és visszaautasítani, hogy az legyen, egyet jelentett azzal, hogy elfogadom.” Anyjával való kapcsolata tehát nem hordoz emberi tartalmat, s mint probléma, együtt jelentkezik a gazdagság és az osztályhoz való tartozás problémájával, melynek nem látja reális alapjait. Itt Moravia elemzése rendkívül finom: egyrészt érzékelteti, hogy a látszat-világban mozgó polgár számára osztályához való tartozásának tudata nem a reális alapok felismerésén, hanem misztifikált determinációk feltételezésén alapul; másrészt bemutatja, hogy polgárnak vagy nem-polgárnak lenni valóban nem a helyzet szubjektív elfogadásán, vagy elutasításán múlik, hanem — s ezt már mi fűzzük hozzá —, azon, hogy a polgárság elutasításával egyben a társadalom másik pólusát, a proletariátust, s annak a burzsoázia elleni harcát választjuk-e. Mivel ez az utóbbi momentum Dinónál hiányzik, valóban egyre megy, elfogadja-e anyja pénzét vagy nem. A pénzhez fűző misztikus determináció tudata a fetisizáció Marx elemezte jelenségének következtében természeti adottsággá, belső emberi lényeggé teszi Dino szemében a gazdagságot: gazdagnak lenni számára annyi, mint az, hogy „valakinek kék szeme és sasorra van”.

Dino az „unalom” okát ebben a sorsként hozzá tapadó gazdagságban látja. Az emberekkel való kommunikáció lehetetlenségén túl jelenti a valósággal való kapcsolat lehetetlenségét s a valóság létezésében való kételkedést is. A regény bevezetője az unalom jelenségének részletes, tanulmányyszerű kifejtését adja, amihez nem sok hozzátennivalónk van: „Az unalom érzése bennem a valóság abszurdításának átérzéséből támadt, mely elégtelen, illetve képtelen meggyőzni saját effektív létezéséről. Például megtörténhet velem, hogy bizonyos figyelemmel szemlélek egy poharat. Amíg azt mondom magamnak, hogy ez a pohár olyan kristály- vagy fémtartály, melyet azért alkottak, hogy folyadékot tegyenek bele, s azt ajkunkhoz vigyük anélkül, hogy szétfolyna, tehát amíg képes vagyok meggyőződéssel megjeleníteni magam előtt a poharat, úgy tűnik, hogy van vele valamilyen kapcsolat, amely elég ahhoz, hogy elhitesse a létezését, s ebből következőleg, az én létezésemet. De képzeljék el, hogy a pohár mintegy elszűrül és elveszíti a vitalitását... vagy hogy úgy tárul fel előttem, mint egy idegen dolog, amellyel nincs semmiféle kapcsolat, egy szóval, úgy jelenik meg, mint egy abszurd tárgy; ekkor ebből az abszurdításból kipattan az unalom... De ez az unalom a maga részéről nem okozna annyi szenvedést, ha tudnám, hogy bár nincs kapcsolat a pohárral, lehetne; vagyis a pohár létezik valamilyen ismeretlen paradicsomban, melyben a tárgyak nem szűnnek meg egy pillanatra sem tárgyak lenni.”²⁹ Dino más helyen a „tárgyak betegségének” is nevezi az unalmat, ami arra utal, hogy számára az elidegenedés az emberi kapcsolatok eldologiasodáson túl a tárgyakban, az emberi munka objektívációiban is jelentkezik, azokra is kiterjed, vagyis számára egy bizonyos szinten elidegenedés és objektíváció egybeesik. Itt megkockáztatható egy kérdésfelvetés: amikor Hegel azonosította az objektívációt és az elidegenedést, nem tükrözte-e a polgárság bizonyos objektív helyzetét? Gondolunk arra, hogy a munkás, álljon a kapitalizmus okozta elnyomorodás bármilyen fokán, legyen számára bármennyire csupán az abszt-

²⁹ Alberto Moravia: i. m. 7—8. l.

rakt munka a fontos, bizonyos jelentőséget mindig tulajdonít annak a konkrét munkának, amely számára az absztrakt munka megtestesítését jelenti, s azoknak a tárgyaknak, melyekkel konkrét munkája során kapcsolatba kerül. Nála objektiváció és elidegenedés szétválik, sőt ez létének specifikuma, mert a munkatermék, idegenné válásában is, mindig az ő munkájának, az ő tevékenységének objektivációja marad. A nem dogozó egyetlen tárggyal szemben sem áll úgy, mint saját tevékenységének objektivációjával, vagyis minden tárggyal szemben úgy áll, mint más tevékenységének, alkotó erejének objektivációjával, s ilyen értelemben idegennel. S mivel szükségletein felül el van látva, elvész a közvetlen kapcsolat szükségletei s a tárgyak azon funkciói közt, melyek szükségletei kielégítését szolgálják, így elvész a közvetlen, szükségszerű kapcsolat a tárgyak és önmaga közt: a tárgyak számára esetlegessékké, mintegy nemlétezőkké válnak. A polgárság parazitává válásával, a termeléssel való minden közvetlen kapcsolatának megszűnésével, ez a jelenség egyre nyilvánvalóbbá válik: objektiváció és elidegenedés a polgár szemében egyre inkább együtt jelentkezik. Ez az értelme Moravia „unalom”-elméletének. Az „unalom” az objektivációnak és az elidegenedésnek a polgári individuum szemében való azonosulására talált műszó.

3. Menekülés a szexualitásba

A polgárság számára az így elhatalmasodott elidegenedésből, „unalom”-ból való kitörés utolsó lehetősége a szexualitás. Moravia regényeiben ez a probléma központi helyet foglal el: „az univerzum szexualizálása” következik be nála, mivel hőseinél „a nemiség a világgal való kapcsolat eszköze”.³⁰ A világgal való kapcsolat, illetve e kapcsolat kialakításának illúziója, így is csak magára a nemi aktusra redukálódik, így a prostituált, Dino esetében Cecilia, tulajdonképpen a kapcsolat lehetetlenségének újabb, eleven bizonyítéka. A polgár számára mindennemű kapcsolat egyetlen elképzelhető formája a birtoklás, ez vonatkozik a nemi aktusra is. S mivel a birtoklás e formája lényegéből következőleg labilis, nem lehet az „unalom” megszüntetésének biztosítéka: „Valóság és Cecilia két olyan szó volt, mely egyre gyakrabban együtt visszhangzott fejemben” — mondja Dino, s ezért mikor Cecilia elérhetetlenségét veszi tudomásul, tulajdonképpen a valóság elérhetetlensége, számára való megragadhatatlansága tudatosul benne: „...mivel nem hagyta magát birtokolni a pénz által, éppen ezért, most ellenállhatatlan lökést éreztem, hogy adjak neki, mint amikor nem tudtam birtokolni a nemi aktus által, s éppen ezért, kényszerítve éreztem magam, hogy többször és többször megismételjem magát az aktust. A valóságban a pénz és a nemi aktus csak egy pillanatra adták meg a bitoklás illúzióját, és én már nem tudtam lemondani erről a pillanatról, bár tudtam, hogy ezt rendesen mély kiábrándulás érzése követte.”³¹

4. A magány problémája

Mindennemű kapcsolat lehetetlenségének e világos tudata jelenti egyben a magány érzésének elhatalmasodását. A magány problémája ebből következőleg éppoly jelentős Moraviánál, mint Pavese műveiben. Itt Moravia egy kritikusának véleményével szeretnénk vitába szállni, aki szerint „míg a XIX. század hősei nem ismerték,

³⁰ Dominique Fernandez: *Il romanzo italiano e la crisi della coscienza moderna*. Milano, 1960, Lerici. 55. l.

³¹ Idézi: Edoardo Sanguineti: i. m, 128. l.

csak a szeretett személy időleges távolléte vagy halála okozta magányt, addig a modern magány a másokkal való érintkezés metafizikai lehetetlenségének kifejeződése”.³² A probléma elködösítése ez, mely sem a „modern magány”-ra, sem arra, ahogyan ezt Moravia ábrázolja, nem jellemző. Moravia nem általában vett „metafizikai lehetetlenségről” beszél, hanem konkrét polgári hőst mutat be, s a magányt az „unalom”-mal, az elidegenedéssel, tehát történelmileg meghatározott jelenséggel hozza kapcsolatba.

VII.

A TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A TUDOMÁNYOS-FANTASZTIKUS IRODALOM

1. Gép és személyiség

A rohamosan kibontkozó tudományos-technikai forradalom szintén azon tényezők közé tartozik, amelyek gyökeresen megváltoztatják az ember helyzetét, az embernek a társadalommal és a természettel való kapcsolatát. Olyan gépek születnek, amelyek képesek átvenni az emberi agy egyes funkcióit, számolnak, „emlékeznek”; „gondolkodnak”. A „gondolkodó” gépek megjelenése új aspektusból vetette fel a tudat, az ember, az emberi személyiség problémáját, azt, hogy mi az embernek a többi létezővel szembeni specifikuma.

A szépirodalomban újabban elterjedt műfaj, a tudományos-fantasztikus regény (olaszul: fantascienza) legjobb képviselői az olvasók fantáziájának bestseller szintű és igényű kielégítésén túl rátapintanak a modern technika által felvetett problémák filozófiai és pszichológiai oldalaira is. Az olasz irodalomban ebből a szempontból Dino Buzzati „fantascienza”-ja a legérdekesebb. *A nagy képmás* c. elbeszélésének középpontjában az a kérdés áll, hogy a modern elektronikus számítógépek segítségével a gondolkodás formai oldalainak lekopírozásán túl, megalkotható-e a teljes emberi személyiség modellje, röviden: „megtervezhető-e”, „meggyártható-e” a személyiség. Az író e fontos filozófiai és etikai kérdést idealista módon oldja meg. Rendkívül tanulságos megvizsgálni felfogásának gyökereit, összetevőit és buktatóit.

Két tudós, Aloisi és Endriade, a hadügyminisztérium megbízásából egy minden eddiginél tökéletesebb gondolkodó gépet hozott létre, mely a gondolkodás mechanikus formáin túl, rendelkezik az érzékelés, az észlelés, az intuíció, a valóság tudati szintű visszatükrözése képességével. Strobele mérnök így mutatja be: „Dehogyis agy, dehogyis számológép! Számolni is tud, persze, de a számolás, ez a legkevesebb. Mi tovább mentünk. Megtanítottuk gondolkodni ezt a behemót jászágót, gondolkodni nálunk is jobban.”³³

2. Emberi specifikum-e a visszatükrözés tudati szintű képessége?

De Endriade a gondolkodás általános képességén túl jellemmel, individuumszerűséggel is felruházta a gépet: halott feleségét, Laurát mintázta meg benne. Itt csomósodik minden probléma. Az a kérdés ugyanis, hogy a tudat, mely a marxista filozófia szerint egy sajátosan szervezett totalitás funkciója, más totalitás funkciójaként is megjelenhet-e? A filozófia még általánosabb szintjén fogalmazva: két különböző moz-

³² Dominique Fernandez: i. m. 47. l.

³³ Dino Buzzati: *A nagy képmás*. Nagyvilág 1963.

gásforma által jellemezett totalitásnak lehet-e egyazon funkciója? Ha lehet, akkor a funkció elválasztható attól, aminek a funkciója, s így az adott totalitástól független, következésképpen szubsztanciális léte kell, hogy legyen. Ez különösen abból világlik ki, ahogyan Endriade fogalmazza meg a a fentebbi kérdést: „...az úgynevezett szellemi világosságnak, létrejöttéhez és fennmaradásához, feltétlenül szüksége van-e az emberre? Mirajtnak kívül sötétség van-e mindenütt? vagy pedig ez a jelenység kialakulhat máshol is, ha talál egy megfelelő szervezetet, eszközt, valamely befogadásra alkalmas tartályt?”³⁴

Az elbeszélés igent mond erre a kérdésre. A gép nemcsak mechanikus számolási feladatokat old meg, hanem érez, gondolkodik, emberi individuumként reagál a környezet hatásaira. Sőt, a benne megvalósított személyiség a nemiség jellegét is magán hordja. Ugyanis ebbe a gépbe, mely részeinek kölcsönhatásában Laura tudatának megfelelő tudatot hozott létre, Laura életének emlékei, vágyai, hiányérzetei is visszatérnek.

A tudat tehát, bár itt is anyagi totalitás funkciójaként jelenik meg, mégis elszakítódik az anyagtól, mert elszakítódik az agytól és a társadalmilag tevékeny embertől. Ezt az elszakítást egy, a tudat mibenlétéről szóló, pontosan körülhatárolt teória alapozza meg: „Az ember agyvelejének, idegrendszerének, összetett érzékenységeinek abnormális méretű fejlődése folyamán... színre lépett egy felmérhetetlen tényező, a testnek egy testetlen meghosszabbítása, egy láthatatlan, ám érző daganat, egy kinövés, melynek nincsenek pontos méretei, súlya, formája, melyről még azt sem tudjuk bizonyosan, létezik-e voltaképp.”³⁵

Itt az a legszembetűnőbb, hogy az író nem veszi tekintetbe a tudat kialakulásának társadalmi determinánsait. Így ha el is ismeri a pszichofizikai determinációt, a leglényegesebb, adott esetben a specifikus determináns figyelmen kívül hagyásával a tudat létrejötté és természete megmagyarázhatatlan, marad a számára. Ez különben egész koncepciójának gyökere. Innen az az elképzelés, hogy a gép sikeres megszerkesztése esetén „automatikusan az a bizonyos termék is, az a kitapinthatatlan esszencia, mármint a gondolat..., sőt nemcsak a gondolat, hanem annak egyénítése, a jellemvonások állandósága, egy szóval az a levegőből álló daganat... a lélek tehát, a lélek is belé költözhetne. Hogy más volna mint a miénk? Ugyan miért? Mit számít, hogy a külső burkot hús helyett fém alkotja?”³⁶

3. A tudat és a nyelv

Ezek után logikusan merül fel a nyelv kérdése, vagyis: tud-e beszélni a gép-Laura. Elvileg meg lehetett volna tanítani, de ez Endriade szerint legfőljebb a nagyközönséget szórakoztató technikai trükk lett volna. Sőt szerinte a nyelvi béklyó nélküli gondolkodás magasabbrendű: „Csak ártanánk vele, ha megtanítjuk valamilyen nyelvre.”³⁷ Ha figyelembe vesszük, hogy a gép rendelkezik a halott Laura emlékeivel, de maga nem ismer semmiféle nyelvet, egyértelműen áll előttünk a tudatnak a nyelvtől való elszakítása. A tudatnak anyagi hordozójától való elszakítása mellett, illetve abból következően, megtörténik tehát a gondolkodásnak anyagi burkától, a nyelvtől való elszakítása is. Ezt felhangként azon pozitivistá filozófiák reminiscenciái is kísérik, melyek minden baj gyökerét a nyelvben, a nyelv tökéletlensége miatti félreértésekben látják.

³⁴ U. o. 1351. l.

³⁵ U. o. 1351. l.

³⁶ U. o. 1352. l.

³⁷ U. o. 1349. l.

4. Technikai irracionalizmus

A tudat gép által való rekonstruálhatóságának hipotézise felületesen szemlélve nem idegen a materializmustól, hisz anyagi úton realizálódna. Bár még e felületes megközelítés esetében sem lenne szabad szem előtt téveszteni, hogy a filozófiai redukcionizmus bizonyos válfajával állunk itt szemben. De mint a fentebbi fejtegetés kimutatta, Buzzati elszakítja a tudatot az agytól, a konkrét embertől, a társadalomtól s végül a nyelvtől. Ezzel mindenképpen önálló, szubsztanciális létet tulajdonít neki. Maga is tudatában van ennek a ténynek, s e tény világnézeti jelentőségének: „Materializmus? Determinizmus? Ez egészen más kérdés. Schol semmi eretnokség, az egyházatyák színe előtt sem. Ellenkezőleg.”³⁸

Még egy ponton árulja el magát Buzzati. Az elbeszélésbeli Endriadénak a tudat, s a tudatot hordozó személyiség reprodukálásában végső célja az, hogy valamiféle istenséget hozzon létre: „El fogunk érkezni a felsőbbrendű emberhez. Sőt, még tovább: a demiurgoszig, az Isten egy fajtájáig. Ez az út, amelyen megválthatjuk végre a magunk szorongását és magányát.”³⁹ A gépember hipotézisét létrehozó racionalizmus tehát végülis irracionalizmusba csap át. Ez kifejezi azt, hogy a polgár egyre kevésbé lát reális kibontakozási lehetőséget: a számára érthetetlen és fenyegető valóságból, melynek fenyegető-voltát „szomorúságában és magányában” fogja fel, csoda útján szeretne menekülni. Ez a racionalizmusba bujtatatott csodavárás is kifejeződik Buzzati kisregényében.

VIII.

AZ EMBER PERSPEKTÍVÁJA

CALVINO: „A NEMLÉTEZŐ LOVAG” C. REGÉNYÉBEN

Az eddigi elemzések szintézisét adhatja Italo Calvino *Eleink* c. trilógiájának rövid vizsgálata. A polgári társadalom elidegenedés-problémáját Moraviával ellentétben nem a realista regény kínálta jellemábrázolás, hanem a múltba vetített allegóriák segítségével, az olasz népmese hangján tárja fel. Italo Calvino, aki Pavese felfedezettje volt, mesteréhez hasonlóan egy ideig tagja volt az OKP-nak, s ha ki is lépett a pártból, annak céljaitól nem távolodott el. Így amit Moravia egyoldalúan a polgárság oldaláról ábrázol, az őnála a másik pólus fényében is megvilágítást nyer. Az elidegenedés ezért mint történelmileg meghatározott, a kapitalizmus megszűntével szintén megszűnő jelenség tárul elénk. A történelmi perspektíva ilyen értelmű megrajzolásának szempontjából legegyértelműbb a trilógia első, de időrendben utolsóként megírt tagja: *A nem létező lovag* (1959).

A regényen Agilulfo Guildiverni lovagnak és csatlósának, Gurdulunak ellentéte vonul végig. A lovag nem létezik, csak azt hiszi, hogy van. De fiktív léte, páncélja és címei elegendők ahhoz, hogy Nagy Károly seregében funkciót töltsön be. Gurdulu viszont létezik, csak nem tud róla, hogy van, hús-vér ember, aki „szinte behenger-gőzik a létező dolgok kellős közepébe”.

Nagy Károly seregének ez csak az egyik visszássága. Az ifjú Raimbaud apród, aki e konvenciókon és fikciókon alapuló seregbe valódi szenvedéllyel, igazi harci szándékkal jött, egyre azt tapasztalja, hogy „minden más, mint aminek látszik”. Amikor apja halálát meg akarja bosszulni, a bürokrácia falaiba ütközik, „résztele-

³⁸ U. o. 1352. l.

³⁹ U. o. 1353. l.

sen indokolt" kérelmével a „Bajvívások, Bosszúk és Becsületen Ejtett Foltok Főhadbiztosságához" kell fordulnia, ahol — az emberi ügyeket árucseré-viszonyként kezelve — lebeszélük: „Nem kell csinálnod semmit! A minap Olivier azt híven, hogy két nagybátyja elesett a csatában, megbosszúlta őket! Azok meg csak az asztal alá itták magukat, azért tűntek el! Pácban voltunk éppen, hisz e nagybácsi-ügy miatt bosszútöbbletünk mutatkozott. Nos, így most már minden elrendeződik: egy nagybácsi-bosszút fél atya-bosszúnak számíthatunk; ekként úgy áll a dolog, hogy volt egy biankó atya-bosszúnk, s azt most kitöltöttük.”⁴⁰

Rimbaud megérti, hogy „itt minden szabályok, konvenciók, szertartások között történik”, s amikor azt kérdi, hogy mi van ezek mögött, a dolgok logikája folytán úgy tűnik neki, hogy „mindazok közt, akikkel csak találkozott, a nem-létező lovagnak van legmegfoghatóbb léte”.⁴¹

Amikor megkezdődik a csata, akkor megszűnnek aggályai. A küzdelem hevében a dolgok végre önmaguknak tűnnek: „e lélektelen páncélhüvelyben a ló végre ló, s az ember is ember”. Végre az érzelmek is valódiak: „— Gyávák! — kiáltja, s valódi dühöt érez. És valódi a viadal is, ez az ádáz viadal. S hogy fogytán az ereje, ez is valódi ernyedés, csont, vér, izom ernyedése. Meg is hal talán most, hogy tudja már: a világ létezik.”⁴²

Rimbaud ugyanolyan látszat-világban mozog, mint Moravia Michele-je vagy Dino-ja. Mint az iménti idézet mutatja, ő is a valóság léteben való bizonyosság, a valósággal való kontaktus lehetőségét kutatja, mint Dino a tárgyokban és Ceciliában, s mint Michele a valódi emberi érzések utáni nosztalgiájában (Michele: „Milyen szép lehetett a világ... amikor valóban meghalt az ember, komolyan ölt, gyűlölt, szeretett, és valódi könnyek ömlöttek valódi szerencsétlenségek miatt, és minden ember egyformán húsból és vérből való volt, és úgy gyökerezett a valóságban, mint a fák a földben.”).

Sőt Raimbaudnak Bradamante iránti szerelméből is azt olvashatjuk ki, hogy a szexualitás, a nő problémája ugyanúgy jelenik meg számára, mint Dino számára: a valósággal, a léttel való kontaktus egyik, ha éppen nem egyetlen lehetőségeként: „Így fut mindig a férfi a nőhöz. De vajon valóban szerelem az, mely feléje úzi, hajtja, nem sokkal inkább önszeretet, a lét ama bizonyosságának keresése, melyet csupán a nő nyújthat?”⁴³

De míg Moravia polgári hőseinek, pl. Dinónak világa hermetikusan zárt, addig Calvino allegorikus hősei előtt megvan az elidegenedés világából való kitörés, az igazi realitással való azonosulás lehetősége, az amit Dino sose érhet el. Torrismond lovag, aki Raimbaudhoz hasonlóan látja hogy Nagy Károly seregében „a nevek is hamisak”, s hogy „...még a föld sem valódi a lábunk alatt”, először a Gral lovagok között keresi léte értelmét, majd eljut oda, hogy a Gral lovagok ellen felkelő curvaldiai parasztok élére álljon. A curvaldiai parasztok felkelése nem egyszerűen a Gral lovagok igájának lerázását jelenti, hanem a bennük szunnyadó emberinek megvalósítását, hisz felkelésük előtti állapotuk hasonló volt Gurdulu állapotához, aki „szinte belehengergőzik a létező dolgok kellős közepébe”. A maguk társadalmába befogadják Torrismondot s Gurdulut is. Amikor Torrismond felteszi a kérdést, hogyan lehet övele Gurdulu egyenlő, aki azt sem tudja, hogy van, így felelnek: „Majd megtanulja ő is... Mi sem tudtuk, hogy a világon vagyunk. ... Az ember azt is megtanulja, hogy

⁴⁰ Italo Calvino: *Eleink*. Bp. 1964, Európa Könyvkiadó, 23. 1.

⁴¹ U. o. 24. 1.

⁴² U. o. 45. 1.

⁴³ U. o. 64. 1.

van...”⁴⁴ A realitással való kontaktus megtalálása, ami Dino elsőrendű problémája volt, itt az emberi lényeg megvalósításának problémájaként jelenik meg. Az emberi lényeg megvalósítása, az ember elidegenedésének megszüntetése pedig forradalom útján megvalósítható reális program. Ennek művészi szinten való kimondása a háború utáni olasz regény gondolati fejlődésének csúcspontja.

*

Miután történeti sorrendben áttekintettük az 1945 utáni olasz regény néhány jelentősebb képviselőjének munkáit, megállapíthatjuk, hogy ebben a korszakban a művészi tükrözés szintjén is centrális problémaként jelentkezik az ember problémája. Ez összefüggésben van az imperializmus mélyreható válságával, melynek ki-fejeződése volt a II. világháború, majd azokkal a körülményekkel, melyek a kapitalizmus legújabb szakaszának kialakulásával kapcsolatosak. A kapitalizmus legújabb szakasza jelentősen befolyásolja az ember helyzetét, az elidegenedés jelenségét egyre szélesebb rétegekben váltja ki, s teszi egyben tudatossá, ami szükségessé teszi, hogy a filozófia finomítsa, árnyalja az ember-problematikával kapcsolatos jelenségekről alkotott képünket. Ehhez a munkához próbált hozzájárulni e talumány. Természetesen végleges filozófiai következtetések levonásához sokkal több adat feldolgozására van szükség, s meg kell majd vizsgálni ebből a szempontból más, fejlett kapitalista országok helyzetét is, melyek eltérő körülményeik következtében lehetőséget adnak a kérdés többoldalú megközelítésére. Így például Franciaország háború utáni helyzete, melyet a szépirodalom szintén bőségesen dokumentál, az Ellenálás alatti nemzeti egység azonnali szétbomlásával az individuum helyzetét még labilisabbá tette, s egy egzisztencialista ember-kép kialakítására adott lehetőséget. Témánk ilyenirányú folytatására újabb tanulmányokban kerülhet sor.

⁴⁴ U. o. 133.l.

János Kelemen

I PROBLEMI FILOSOFICI DELL' UOMO NEL ROMANZO ITALIANO DOPO IL 1945

L' autore intende indagare da quali motivi vengono determinate in un'epoca storica la comparizione e la soluzione delle questioni in rapporto al problema filosofico dell'uomo, quali sono la situazione dell'uomo, l'alienazione, l'essenza dell'uomo ect. Per questo scopo l'autore esamina un periodo della storia della società italiana — la Resistenza e il Dopoguerra — innanzitutto in luce dei documenti del romanzo italiano. In questo periodo distingue tre periodi più brevi: la Resistenza (1943—45), il Dopoguerra immediato nel quale è stata formata una situazione rivoluzionaria (1945—48) ed infine l'età dopo il 1948 nella quale si è stabilizzato il monopolcapitalismo italiano. Le trasformazioni della situazione della classe operaia che si effettuavano in questi periodi influivano generalmente la situazione dell'uomo. L'autore intende provarlo in concreti documenti letterari.

Consequentemente viene esaminata la concezione dell'uomo nella letteratura del neorealismo che dimostra la Resistenza e la guerra, poi l'autore tenta interpretare di punto di vista filosofico le opere di C. Pavese, dello scrittore che rispecchia il più adeguatamente gli anni del Dopoguerra. Delle opere che sono nate dopo il 1948 rileva „La noia” di Moravia che è uno dei disegni più caratteristici dell'alienazione dell'individuum borghese. In rapporto alla concezione della noia di Moravia vengono esaminate la nozione dell'alienazione e quella dell'obiettivazione. In rapporto alla problematica dell'uomo l'autore parla ancora di alcune questioni filosofiche rilevate dalla fantascienza, poi termina le sue conclusioni col quadro delle prospettive dell'uomo designato da Italo Calvino nel romanzo intitolato „Il cavaliere non esistente”.

Янош Келемен

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА В ИТАЛЬЯНСКОМ РОМАНЕ ПОСЛЕ 1945-ОГО ГОДА

Автор предполагает исследовать, какими факторами определяются появление и разрешение вопросов в связи с философской проблемой человека. Такими проблемами являются например ситуация человека, отчуждение, сущность человека и т. д. Для этой цели автор исследует данный период истории итальянского общества — период движения сопротивления и послевоенных лет — прежде всего в свете документов итальянского романа. В исследованной эпохе различает три более коротких периода: годы движения сопротивления (1943—45), непосредственно послевоенные годы, в которых оформилась революционная ситуация (1945—50) и наконец период после 1948-ого года, в котором стабилизировался итальянский монополкапитализм. Изменения положения рабочего класса, наступавшие в течение этих периодов, оказали влияние вообще на ситуацию человека. Автор предполагает доказать этот факт, исследуя конкретные литературные документы.

Впоследствии исследуется понимание человека неореализма, изображающего движение сопротивления и вторую мировую войну, потом автор делает попытку толковать с философской точки зрения произведения Чезаре Павезе, писателя, отражающего лучше всего эру послевоенных лет. Из произведений написанных после 1948-ого года толкует роман Алберто Моравиа, озаглавленный „Скукой”, представляющий собой один из самых характерных очерков отчуждения буржуазного индивидуума. В связи с пониманием „скуки” исследуются понятия отчуждения и опредмечивания. В связи с проблемами человека автор толкует ещё некоторые философские вопросы, выдвинутые научной фантастической литературой, и кончает свои исследования с очерком перспективы человека, данным в романе Итало Калвино „Несуществующий Рыуарь”.